

Частина перша

У СЕЛІ

I

Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дощова: від Другої Пречистої як почалися дощі, та день у день лили — до самого Пилипа. Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна — ні пройти ні проїхати. Не тільки село з селом — сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню — молотив собі потроху, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна — одна; у попа — друга; у пана третя; а в останніх хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. У Демиденка у стозі жито росло; у Кнура два стоги миші поточили; зовсім скирти розсунулись, розпались — у гній повернулись. В Остапенка оселя підірчавіла — вода у хату лилася: мав був сеї осені вкрити, та захопила негода. На людей пішла пошесть: тряспі, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Біда, кара Господня! Наймали акафисти, служили молебні — ніщо не помагало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; к світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як

кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах — шпарко народ узявся до роботи! Через тиждень — замість чорних стогів жовтіли високі ожереди соломи.

З хлібом управились, а одвезти у місто на базар або на ярмарок куди — кóлоть же така — ні з двору! Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той — вола розчახнув, а той — разом пару. Хто мав конячку — ще сяк-так, возив потроху. Та чи багато ж тих коней у селі? Мар'янівцани споконвіку хлібороби: віл, а не кінь — сила у польовій роботі. Мар'янівцани кохалися у волах, а не в конях: конем так — поїхати куди, прогулятися, а воллом — робити. Шкода скотини, а тут за подушне надавили: овечата, свині, корови — все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася — Миколаївський ярмарок у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саньми не те що возом, — і для скотини легше, і набрати більше...

На Наума потéпліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига. Продержало так три дні. Проти Варвари почало мотрошити сніжком; до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину — своєю, а хто не мав — упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати, друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один — пшениці та півклубка пшона — увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здóрова;

виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя — дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

— Гаразд, добре! Усього навезу! — сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натіякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удо світа виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зранку сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити. Ік обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало! Так було з півдня на Варвари і цілий день на Сави. По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись; деякі хати зовсім позаносило, позамуровувало. Мар'янівка розкинулась на двох сугробах, посеред котрих у долину, між густими вербами, лежав ставок. Тепер теї долини й не видно; невеличкі гілячки височезних верб, мов тирчаки бур'яну, визирають з-під снігу, вулиці забиті-заметені; по дворах врівень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови. У Притики в дворищі, крайньому від царини, — повні хлівці й повіточка снігу, кругом хати, мов сторожів, постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве й перекидає сніг через оселю; а на димарі повикручувало такі кудлаті барани — і не пізнати, чи то людське житво, чи навернуло таку кучугуру снігу?.. На Миколи перестало бити, зате ушкварив мороз — аж

кипить, та вітер так і рве, так і несе з землі... Ще такого страшенно холодного дня ніхто не зазнає! Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу; горобці по повітках коліли... У церкві, не дивлячись на таке свято, — не дзвонено, не служено: до неї добитися не можна! Народ з самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку, та нічого не зробивши, розійшовся по хатах... Скотина третій день не напована: глибоко водопій занесено, та й сама скотина у тяжкій неволі; з великою силою до неї можна було добратися, щоб укинути оберемок соломи... Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться у селі! Справдилася поговорка: ««Варвара похвалиться, Сава постелиться, а Микола скує!»»

Кинулась ранком Пріська вийти з хати — ніяким побитом дверей відчинити! Замість сіней Пилип зробив сяку-таку прімостку, обкидавши зокола гноєм. Тепер у той захист навернуло повно снігу! А тут ще, як на те — все топливо вийшло, приварку не стало: нічим витопити, ні з чого борщу зварити. На велику силу Пріська з Христею одхилили двері, прогортаючи руками сніг; що не можна було викидати надвір, вигортали у хату. Сніг розтавав; калюжі текли під піл, під піч, під лави; у хаті, як у льоху, стало холодно, вогко... Сяк-так двері відчинились. Почали знову вигортати сніг з хати у сіни, з сіней — надвір. Обидві ухоркались, аж піт пройняв. Захист очистили від снігу й закрили плетеним засіком, що порожній стояв у кутку. Тепер же треба до соломи якось добитись: не сидіти ж у нетопленій хаті!! Христя, молодша, кинулась було — та й пірнула з головою в снігу. Пріська стала рятувати; піднявся крик-гук... З сусідніх дворів те ж саме чулося: і там було не краще. Посеред улиці хтось кричав, лаявся... хтось десь реготався... І сміх, і лихо!.. Насилу Христа вилізла з кучугури, та знову кинулась — і знову зав'язла...

— Ні, не так, — каже Пріська. — Возьмімо ночви та ночвами виносимо! Узяли ночви. Кругом хати був вільний проход; поміж бабами ще виднілись просвіти; у просвіти носили сніг, закидали їх. Не забарилася снігова стіна вирости кругом хати... Насилу добилися до соломи. Ряден з п'ять її утягла Христа у хату. Пріська зовсім вибилася з сили, лежала на полу та стогнала... Топлива добули; треба б у погріб добитись. Попробувала знову Христа — ні, не сікайся!

— Та хай йому, тому погребові! Ще трохи там зосталося буряків — зваримо борщ; пшоно теж є — буде на кашу, — рішила Пріська. — Що картоплі нема, то сількісь уже!

Христа затопила в печі; солома зразу запалала, та дим погнало на хату.

— І димар занесло... Оце лихо! — тільки що сказала Христа, як з грюком ціла копиця снігу посунулася на припічок. Христа мерщій винесла його у сіни. Дим почав клуботатись над припічком, шукав проходу; снігу ще кинуло з димаря; це зразу сіпнуло його угору... Слава Богу! Солома запалала жарко-ясно.

Поки Пріська лежала та спочивала, Христа поралась коло страви... Швидка ця Христа, золоті в неї руки! Не забарилася вона витопити, страви наварити. Коли заткнула верх, тепло пішло по хаті... А надворі знову розходилося таке, що лихо!

Сонце, показавшись зранку, посунуло знову за хмари; зелені вони та непривітні обложили все небо. Вітер з години на годину дужчав, рвав сніг з землі, крутив його на всі боки, вихорив на всі сторони. Кругом хати неначе у сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно співало у димарі. Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине нило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай, Господи, не доб'ється

до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки.

Пріська ледве ходила по хаті, бліда, хмура, і все стогнала. Довго не обідали, все дожидали — ось-ось надїде... І пообідали — Пилипа не було. Уже стало й вечоріти — немає. Невеселі думки турбували Прісьчину голову.

— Що це батька немає? Не дай, Господи, в полі застука таке... — вимовила Христя.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножем ударило їй в серце... Буря рвонула, аж затріщала оселя у хаті, загуркотіло у вікна, заголосило в димарі, тонко та жалібно, аж в серці у Пріськи похолонуло.

Ніч спустилася на землю, сіра, непривітна ніч. У вікна, крізь намерзлі шибки, ледве-ледве пробивався світ; по кутках у хаті зступилися тіні; густий морок окрив її всю.

— Світи хоч світло! — сумно промовила Пріська.

Христя засвітила невеличкий каганець і постановила його на комині. Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливався на всі боки, мов перед смертю чоловік водив померклими очима. Христя глянула на матір і злякалася: жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо — важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

— Мамо! — скрикнула Христя.

Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилася... Христю аж обняло холодом від того погляду.

— Оце який вітер по хаті ходить! Чи не протопити б? — спитала Христя.

— Як хочеш, — одказала Пріська й знову спустила голову на груди.

Христя затопила... Весело забігали ясні вогники по тонких стеблах соломи, залітали невеличкі іскорки по чорних челюстях печі; віхтем піднялося полум'я вгору, палахнуло на всю хату, заблищало по намерзлій шибці і не забарилося згаснути. Христя підкинула соломи... ще... та ще... Знову полум'я піднялося, світ осіяв усю хату. Чорною марою вирізувалась Христина постать серед того світу; кругле молоде обличчя, мов квітка, червоніло, очі блищали... Світ, палаючи, поза комином блима і пада на під, добираючись до сволока... У кутку над полом на жердці висить одежа — свитки, юпки, спідниці, спускаючи від себе чорну тінь; під покрівлею тії тіні сидить Пріська, як і сиділа; світ бігає по її виду, одежі — їй байдуже: згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так страшенно гуде та виє кругом хати... І здається їй, щось шамотить там... крекче, преться, добивається. Почувся і голос людський.

— А буря яка, Господи! — промовила Христя.

— Цить! — крикнула Пріська, піднімаючи голову. Лице її ожило, ув очах грає одрадість.

— Гей!.. Чи чуєте?.. — доноситься голос знадвору.

Пріська стрибнула з полу та — в сіни.

— Ти, Пилипе? — питає, позираючи через засік на чоловічу постать, закидану снігом.

— Що це у вас стоїть на дорозі? — допитується голос.

— Хто там такий? — обізвалася й Христя,

— Се я.

— Хто — я?

— Грицько Супруненко, зборщик. Пустіть хоч у хату... Оце б'є яке! Оце закуйовдило!

За Грицьковою поміччю засік посунули в сіни і в хату увійшли разом. Грицько, височезного зросту та ще в кобеляці, досягав головою аж до самої стелі.

— Здорові! — привітався він, скидаючи разом з кобою й шапку та показуючи ціле руно посивілого волосся на голові, своє довге суворе лице, насуплені брови, здоровезні намерзлі вуса.

— Здорові! — одказала Пріська.

— З сим днем, що сьогодні!

— Спасибі.

— Пилип дома?

— Немає.

— Отак же! На чорта й краще!.. А мені його треба. Де ж він?

— Та як поїхав на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає, — зітхнувши, одказує Пріська.

— На чорта й краще! — одно своє Грицько.

— Що ж там таке?

— Що? подушне! — грізно гуконув Грицько, пройшовшись по хаті та вдаривши ногу об ногу.

— Не знаю, — каже, помовчавши, Пріська. — Коли вернеться — скажу... Узяв трохи хліба продати, якщо продав...

— Та я цю пісню не від одного чую! — перебив Грицько. — Лиха їх година розносила по ярмарках! А тут в одну шкуру посилають: іди!.. Отака путь... х-хе!

— Чого ж се так припало? — пита Пріська.

— Гаспид їх знає! От нещастя! — чухаючи потилицю, промовив Грицько. — Вони там по ярмарках гуляють, горілку п'ють, а ти по їх ходи та збирай!..

Пріська мовчала. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він. Розсердити його — як раз плюнути; а коли розсердився — як реп'ях той учепиться. Краще мовчати. І Грицько мовчав, ходив по хаті, хукав та тер руки, бив чобіт об чобіт.

— А тепер ще плентайся до Гудзя!.. Благий, бач, світ! — сердився Грицько. — Душею наложиш через їх, проклятих!.. Та хоч би гроші давали.

— Що ж, як немає грошей, — йому тихо Пріська. — Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

— Брехня! — обірвав Грицько. — То така вдача ледача, така звичка бісова! Сповадилися так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!.. А нема того, — слідує з тебе — і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам.

— Було б що віддавати, — усміхаючись, каже Пріська, — а не то що в шинок ще носити... Уже, здається, що у кого й було, то все поздирали. Доки вони вже будуть і драти?

— Не нашого то ума діло... Сказано — дай, то й віддай.

— Воно ж і даванню кінець є... Уже ж усе, що було, забрали... овечат продали, свиней продали, одержу лишню... Зосталися одні з душами. Доки ж таки його брати і з чого його взяти? Он, небійсь, у панів скільки землі — не міряно! З їх би і брали.

— Хіба не беруть і з їх? Думаєш, милують — беруть!

— Та не стільки, як з нас. З їх за землю беруть. А з нас? І подушне, і викупне, і земське, й мирське!.. Господи! от настало життя, — ворогові такого не пожадаєш.

— Толкуйся! Що поможеться?.. А ке лиш, дівко, вогню люльку запалити, — підходячи до печі, промовив Грицько.

Христя витягла жару.

— Як же ти його візьмеш? — скрикнув Грицько, показуючи рукою на купу попелу, в котрому тліли іскри. — А до хлопців, небійсь, проворна, — зло увернув він. — Давай віхоть!

Христя скрутила верчик соломи, запалила і подала Грицькові.

— То ти ж скажи Пилипові, щоб безпремінно достачив гроші, — каже Грицько, положивши віхоть на люльку. Огонь пробіг вповдовж його виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на

Христю... Здається, тріскучий мороз таким холодом не дихнув би, як глянув він на неї.

— Скажу, скажу.

— Ска-а-жу-у! — промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати.

— Звичайний дядько, нічого сказати. Пішов — і не попрощався! — сказала Христя.

— Жди ти від Грицька звичайності — діждешся! Він уже і звичай людські через свою пиху погубив, — промовила, зітхнувши, Пріська і знову побралася в куточок на піл, на своє місце.

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову, її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День у день робота, день у день праця — ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася — та й досі... Що було доброго в серці, що було живого в душі — як той шашіль, вона проточила: і краса була — не знать коли зносилася; і сила була — не знать де ділася; які надії були — і тих немає; зосталася одна — дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там — хоч вічний одпочинок; а тут — ні спочинку немає, ні єдиної одрадісної хвилини... Ще й так вона довго протягла: другого б роздавило такою вагою нужди та горя або заставило руки на себе наложити; вона ж усе перетерпіла, все перемогла... Не диво, коли в сорок літ прийшлося посивіти; глибокі зморшки порізали високе чоло, покарбували колись повне рум'яне обличчя, спершу висушивши та вив'яливши його; воно стало жовте, як вощина; високий стан осів, пряма спина зігнулася у дугу, а колись блискучі очі погасли-поблідли, як блідне квітка на морозі... Великі зашпори заганяло життя у серце Пріські, страшним морозом кувало їй душу! Як

мучена, сиділа тепер вона на полу, і не хотілося їй дивитись ні на що, не хотілося дихати; спустивши очі, вона важко зітхала... Буря вила й одкликалася болістю на її душу, на кістках, на серці.

— Ви б лягли, мамо, спочили, — упоравшись коло печі, каже Христя.

— Його вже не буде сьогодні, — промовила глухо Пріська. — І то — спочити... — і, протягаючи свої сині коряві руки, полізла на піч. Кістки їй лущали; сама вона стогнала.

Христя глянула на матір, провела її поглядом аж на піч — і на серці у неї похолонуло. Така мати стара, зісохла, немощна... Невже й вона доживе до такого? Не доведи, Господи!

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задушений плач.

— Мамо, ви плачете? — допитувалась дочка.

І плач, і зітхання на який час замирали... Вітер покривав їх своїми жалісливими завідами.

II

Недарма журилася Пріська; недарма цілої ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігала до Здорихи довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спродавшись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити, — ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона но змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

На другий день пішла розвідувати по селу — хто приїхав? розпитувати — чи не бачили де-небудь її

Пилипа? Іван Кнур хвалився, що бачив його в шинку; Грицько Хоменко розказував, що вони водилися з Уласом Загнибідою; Дмитро Шкарубкий казав, що бачив на самого Миколи, як Пилип виходив з міста. «Куди се?» — питався Дмитро. «Додому». — «Хіба спродався?» — «Спродався», — одказав Пилип і вдарив по кишені рукою. «А то що мете?» — спитався Дмитро. «То не про нас мете!» — сміючись, одказав Пилип. «А про кого ж?» — «Про тих, що в ридванах їздять та бояться холоду», — і, зареготовившись, пішов собі геть.

Другі, кого не питала Пріська, казали, що не бачили і в вічі їй Пилипа, гудили годину, гудили дорогу, забиту та занесену снігом; нахвалялися, що зроду-віку вдруге не поїдуть на сю ярмарку; розказували, що багато народу померзло; того вже й не лічити — хто ногу, або руку, або ніс одморозив... І поліція, і станові їздять усюди, розривають бурти снігу та вибирають задубілих... «Як дров тих наскладано у поліції!» — додав Петро Усенко.

Вернулася Пріська додому заплакана та зажурена. Христя собі плаче; одна одній слова не скаже. А тут ще й Грицько надолужує: щодня іде подушне правити — і сьогодні іде, і завтра іде.

— Де ж мені ного взяти? Бач же — Пилип не вертається, — плачучи, одказує Пріська.

— Винокурню закурив, мабуть! — доїдає Грицько. — Усі уже вернулися, а його немає.

— Може, вже й не вернеться ніколи... — каже Пріська.

— Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! — кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратовати.

Грицько — багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори — один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе.

Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченківій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федір візьми та й одкинсья: «Ні за що не візьму Хіврі». — «А кого ж тобі? Попівну яку?» — «От, — каже Федір, — гарна дівка у Притики — Христя». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?.. Гарна, та що має?» — грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедаліше все більше припадає до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. Люди по селу почали гомоніти: причарувала Христя Федора та й глузує з його. Почув Грицько та ще дужче сказився: вилаяв Федора, трохи не бив і нахвалявся, що він сього Притику з усією сім'єю з світу зжене; так ото Христю де стріне, зараз і почне їй очі хлопцями вибивати. От і тепер: не одну, не дві голки загнав він і без того в уражене серце... Христя мовчала. Та й що їй казати? Чи їй тепер до тих хлопців, коли у своїй хаті таке лихо? Уже Пріська вступилася за неї.

— Що це ти верзеш таке, Гриньку? — спитала. — Коли не побачиш Христю, то все хлопці та хлопці...

— А ти глядиш за своєю дочкою? — грізно запитав Грицько.

Защеміло, заболіло материне серце. І без того важка туга надавила його, а така образа пройняла, неначе шилом, до самого краю.

— Гляди вже ти краще за своїми дітьми, а не прийшов чужих учити... — образливо одказала вона.

— І навчу!.. навчу! — гукає Грицько.

— Чому ж ти навчиш? Ти б ще дужче залив очі, то більше б побачив, — не витерпіла Пріська, натякаючи на те, що Грицько прийшов випивши.

— А ти мені не кажи сього... І ти чарівниця, і твоя дочка така! Ви тільки й знаєте хлопців заманювати та чарувати.

— Яких хлопців? — здивувалася Пріська.

— Не знаєш? Удаєш себе святою? А хто мого Федора з ума звів? Хто його напував, підкурював?.. Не знаю, думаєш? Мовчи ж!

І, свінувши, мов гострими ножами, очима, він стукнув дверима та й потяг з хати.

До лиха — та ще лихо; до печеного — та ще вогню прикладають...

— Що се, Христе, кажуть? За кого се кажуть? — з докором і сльозами повернулася вона до дочки.

Та стояла, як стіна німа, як крейда біла. Вона злякалася тії бучі, що збив Грицько; вона злякалася його погляду страшного, його голосу крикливого. Вона слова не сказала матері, так і вдарилася в сльози.

— Так це правда?.. правда?.. — кричала з таким болем мати, мов у неї серце розривалося.

— Мамо, мамо!.. Ні єдиного слова правди немає! — ридаючи, одказала Христя.

Пріська не знала, чому вірити, кого слухати. Думки у її голові плуталися, роздвоювалися: то учувалася їй страшна буря, увижалася завірюха, крик людський, замирання; вона чує голос Пилипів, вона баче його безпомощного, як він ховає одубілу голову в сніг... серце її рветься надвоє; то — перед очима недавня спірка з Грицьком, його натякання про Христю... Бог знає! Хіба признається винувата дочка матері?.. І її серце не рветься, а замирає, перестає битися; щось важке давить душу, чорною запоною застилає очі. Господи, яка їй мука! яка люта та тяжка мука!

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту ніч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то

за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки їй чутно було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. Христя теж довго не спала: вона боялася, як то було прошлу і позапрошлу ніч, матір розважати... Знав Грицько, коли їй віддячити... А жалості в його — ні капельки!.. Як їй тепер завірити матір, що вона не винувата? Відкрити їй усі таємні розмови з Федором? Яка ж дочка-дівка відкриє усе те перед матір'ю? Було, може, і таке, за що мати, дознавшись, і косу нам'яла б; а як не знає, то воно їй байдуже... Як же його сказати їй, та ще тепер, коли серце материне і без того обливається кров'ю, коли, може, вона тільки їй бачила, тільки їй чула голос батьків, як виряджала у ярмарок? Журба та досада гніздилася в душі, ножем поверталась у серці; Христя мовчала, слухаючи безодрадісне материне зітхання; чула, коли сльози падали з її очей, коли вона їх утирала. Молода душа довго не здерже такої ваги, такого лиха: вона знемагає під тим важким гнітом. Не видержала й Христя; сон — не сон, а якась утома почала її розхитувати, закривала заплакані очі.

Світом прокинулась Христя і здивувалася, що мати досі не вставала. То було, коли заспить Христя, Пріська завжди буде її; а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима, а вона їй досі лежить на печі тихо, не поворухнеться. «Хай же мати спить, — дума Христя. — Хай хоч трохи спочине, поки я впораюсь». Навспинячки Христя ходила, щоб не замутити тії тиші, що панувала у хаті; як на те ж — солома шелестіла, аж луцала. Христя почала ще бережніше ступати, їй треба умитися, а води у хаті немає. Христя, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, — мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу. На кістлявих її плечах сіріє сорочка, широка-широка,

мов не на неї пита; шия жовта, як у мертвяка, якомсь витяглася, посвічуючи своїми кістками; щоки усередину увалилися, жовтим воском узялися; очі, неначе олив'яні шаги, світили; під ними мов сині мішки висіли; кругом червоні кружала... Сама журба, само лихо не дивилося б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; уста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христа, як угляділа свою матір.

— Не вернувся?.. Немає? — мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська, скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не змогла; очі її горіли, блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показалася.

У обід знову Грицько суне.

— Оце, Господи, з тим дядьком, як розходився! — сказала Христа, углядивши Грицька.

— Де мати? — спитався той, увійшовши у хату.

— На печі, — одказала Христа. Пріська так і не вставала з печі.

— Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! — почав він.

— Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? — простогнала, підводячись, Пріська.

— Прийде... Дожидай... Діждешся... Змерз! — рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортонув ножем при тому слові; вона кинулась, тріснулася... та так і закаменіла на місці — хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христа собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

— О мій батечку, мій таточку! — нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла.